

"את צמח דוד עבדך": למקומו של דוד בברכות שמונה עשרה

שמחה פלדמן

מבוא

בתפילת שמונה עשרה נתיחדה ברכה להרמת קרנו של דוד הלא היא ברכת "את צמח דוד", האם שם בלבד הוא מקום הזכרתו של דוד בתפילה? מאמר זה יעסוק בשאלה זו בה נחלקו זנים שונים של נוסח תפילת שמונה עשרה של בני בבל, ומתוך כך יעמוד על פרומבלטיקה בסיסית בברכת "את צמח דוד" העוסקת בבקשת הרמת קרנו של דוד, ובישועת ישראל, ובתפיסות השונות שנגזרות מכך לאופיה של הברכה, המאמר ינסה להראות כיצד במשך ההיסטוריה השפיעו התפיסות השונות הללו, כלפי הזכרתו של דוד בברכת בונה ירושלים הסמוכה.

א. האם נאמרה ברכת 'את צמח דוד' בתפילת שמונה עשרה, בעת הקדומה?

שנינו בתוספתא¹:

'שמונה עשרה ברכות שאמרו חכמים כנגד שמנה עשרה אזכרות שבהבו לה' בני אלים, כולל של מינים בשל פרושין, ושל גרים בשל זקנים, ושל דוד בבונה ירושלים, אם אמר אלו לעצמן ואילו לעצמן יצא'.

'של דוד' האמור בתוספתא, אינו אלא ברכת 'את צמח דוד', ועל כך אמרה התוספתא שיש לכוללה בברכת 'בונה ירושלים', אך אין הדבר מעכב ואם לא כללה, אלא אמרה לעצמה כברכה נפרדת, יצא ידי חובתו.

מדברי התוספתא עולה שדעתה לכתחילה הוא שלא לעשות את ברכת 'את צמח דוד' כברכה בפני עצמה, והדברים מפורשים בדברי ר' ישעיה דטראני בחידושיו לתלמוד²

'שלא היו אומרים אלא שמונה עשרה ברכות, שהיו כוללים ברכת דוד בבונה ירושלים כדתניא בתוספתא דברכות'.

ובהמשך דבריו כותב ר"י דטראני:

'אבל התלמוד שלנו מוכיח שאנו מברכים של דוד בפני עצמו ושל בונה ירושלים בפני עצמו וכו' התלמוד שלנו סובר כדתניא בהיא ברייתא³ 'ואם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמו יצא'.

ברור לכאורה שעל פי הנ"ל צריכה להיווצר חלוקה גם בברכת בונה ירושלים הסמוכה, שכן למנהג התוספתא ברכת בונה ירושלים כוללת בתוכה את של דוד, ואילו לתלמוד הבבלי מקום

¹ ברכות ג, כה, מהדורת ליברמן עמ' 18.

² תוספות הר"ד על מסכת תענית יג, א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ו.

³ התוספתא הנ"ל, ראה הערה 1.

הזכרתו של דוד הוא בברכת 'את צמח דוד', ואין צורך להזכירו בברכת בונה ירושלים, וכך גם כותב ר"י דטראני בהמשך דבריו:

והכי אמרינן בפרק ערבי פסחים⁴, אמר רבא בר שילא בצלותא מצמיח קרן ישועה בהפטרותא מגן דוד, אלמא מברכים מצמיח קרן ישועה במלכות בית דוד ואינו כוללה עם בונה ירושלים. ופליגי בה תלמוד שלנו עם תלמוד ירושלמי דבפרק בתרא דראש השנה גרסין בירושלמי⁵ ר' אבא בשם אבא בר רב הונא בתפלה הוא אומר אלהי דוד ובונה ירושלים בנביא אומרים אלהי דוד ומצמיח ישועה. והכי גרסי' נמי בפ' תפלת השחר בירושלמי וכו', אלמא תלמוד שלנו סובר שאינו כוללן ותלמוד ירושלמי סובר שהוא כוללן.

לאחר שביסס ר"י דטראני את דבריו על עקביות המחלוקת בין שני התלמודים, ממשיך ואומר: 'אפילו לדברי הירושלמי שאומר אותו, הני מילי בכלל ברכת דוד עם בונה ירושלים, אבל אנו שאנו עושים כפי התלמוד שלנו ואין אנו כוללים אלא מברכים בברכת דוד מצמיח קרן ישועה, הדיוטות גדולה היא לומר אלהי דוד בבונה ירושלים, שבברכתו אין אומרים אלהי דוד והיאך נאמר אותו בברכת ירושלים, אם יש לאומרו נאמר אותו בברכתו ואל נחתום מצמיח קרן ישועה אלא אלהי דוד, אלא ודאי בורות וטעות הוא לאומרו כלל, כי כל היכא דפליגי תלמוד בבלי עם תלמוד ירושלמי הלכה כתלמוד בבלי כל שכן שאנו עושים כתלמוד בבלי שלא לבלול ואנו חותמים בברכת דוד מצמיח קרן ישועה מה טיבו של אלהי דוד בבנין ירושלים'.

ר"י דטראני מערב כאן שתי טענות כנגד החותמים בברכת בונה ירושלים 'אלהי דוד ובונה ירושלים', א. כל הסיבה לחתום 'אלהי דוד ובונה ירושלים' הינה רק למנהג הירושלמי שכוללים של דוד בבונה ירושלים, אך אנו שאומרים ברכת את צמח דוד כברכה בפני עצמה אין כל טעם לחתום בברכת בונה ירושלים את 'אלהי דוד'. ב. החתימה 'אלהי דוד' היא מטבע ברכה פסול לדעת הבבלי, שהרי גם בברכת 'את צמח דוד' שהיא ברכתו של דוד, אין חותמים 'אלהי דוד' אלא 'מצמיח קרן ישועה', הרי שנוסח זה הורחק על ידי התלמוד בבלי, ומשכך אין לאומרו בברכת בונה ירושלים⁶.

הבחנה זו של הר"י דטראני בין ארץ ישראל לבבל, נהייתה ליסוד מוסד בקרב חכמים וחוקרים בעת החדשה פה אחד, כהבדל מובהק שבין נוסח ארץ ישראל לבבל, נושא זה נטחן עד דק במאמרים ומחקרים שונים, ולאחבת הקיצור נסתפק כאן בציטוט מדברי א' ארליך⁷:

⁴ פסחים קיז, ב.

⁵ ד, ו.

⁶ הטעם להתנגדות למטבע זה של 'אלהי דוד', התפרש שם בדברי ר"י דטראני בקטע שלא הובא כאן, והוא על פי אגדת הבבלי (סנהדרין קז, א) שדוד הביא עצמו לידי נסיון כדי שיאמרו עליו 'אלהי דוד' כדרך שאומרים על האבות, ולא עלתה בידו אלא נכשל במעשה בת שבע, הרי שנוסח זה המדמה את דוד לאבות, נפסל כשהוכח שאין מדרגתו שווה להם כשנכשל באותו חטא. אך מאידך בירושלמי בכמה מקומות (ברכות ד, ה; ראש השנה ד, ו) מובא נוסח 'אלהי דוד ובונה ירושלים', הרי שהוא חולק על כך, וסובר שנוסח זה ראוי הוא על דוד.

⁷ ארליך א', 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 16-43.

חסרונה של ברכת דוד עולה מכל מקור ארץ ישראלי שעוסק בנושא, ובפרט בשני המקורות החשובים הבאים: א. בברכת הבינונו שבתלמוד הירושלמי חסרה רמיזה לברכה זו⁸. ב. במאמרו של ר' יהושע בן לוי המציג את סדר הברכות שהן 'צרכן של בריות'⁹, מוצגת ברכת 'בונה ירושלים' – בנה ביתך' ומיד לאחריה ברכת 'שומע תפילה' – ושמע עתירתנו!
לעומת זאת, מקורות בבליים, כדוגמת הבינונו¹⁰, וכדוגמת המקור הבא, מצביעים על קיומה החד משמעי של ברכת דוד כברכה עצמאית, שמקומה לאחר ברכת בונה ירושלים:
'והיכן מתרוממת קרנם – בירושלים, שנאמר וכו', וכיון שנבנית ירושלים – בא דוד, שנאמר וכו', וכיון שבא דוד – באתה תפלה שנאמר וכו'¹¹.
על פי מובאה זו, שהיא 'מדרש תפילה' על סדד הברכות, אין כל ספק שההתייחסות לדוד היא בברכה נפרדת.

החוקרים דנו באריכות, בהתפתחות המשוערת של שני המנהגים השונים – א"י ובבל, מה קדם למה ומאיזה טעם בחרו בני א"י בהכללתו של דוד ב'בונה ירושלים', ואילו בני בבל מיאנו בכך, והדברים יגעים¹².

ב. 'אלהי דוד ובונה ירושלים' בחתימת ברכת ירושלים, האמנם?

כבר הבאנו לעיל את דברי ר' ישעיה דטראני, התולה את חתימת 'אלהי דוד ובונה ירושלים' בברכת בונה ירושלים, במנהג הזכרת 'את צמח דוד' כברכה בפני עצמה, שרק בני ארץ ישראל שאינם אומרים ברכת 'את צמח דוד' על כרחם כוללים את דוד בברכת בונה ירושלים, כפי שנפסק בתוספתא¹³ 'וכלל של דוד בשל ירושלים', ולכך הם חותמים 'אלהי דוד ובונה ירושלים', אך בני בבל האומרים את ברכת 'את צמח דוד' כברכה בפני עצמה, אינם חותמים 'אלהי דוד ובונה ירושלים', שמה להם להזכיר את דוד בברכת ירושלים, כשיש לו ברכה בפני עצמה.

גם פרט זה נידון בארוכה בדברי החוקרים, וניתן לומר כיום שכל המקורות מהגניזה ומסידורי הגאונים ופיטני ארץ ישראל, שחותמים ב'בונה ירושלים' – 'אלהי דוד ובונה ירושלים', משמיטים ברכת את צמח דוד, ואילו אלו החותמים 'בונה ירושלים' בלא 'אלהי דוד' אצל כולם נמצאת גם ברכת 'את צמח דוד'¹⁴.

⁸ ירושלמי תענית ב, ב 'ועל הרשעים תשית ירך (ולמלשינים) וישמחו כל חוסי בך (על הצדיקים) בבנין עירך ובחידוש בית מקדשך (בונה ירושלים) כי טרם נקרא אתה תענה' (שומע תפילה), וברכת דוד חסירה.

⁹ ירושלמי ברכות ב, ד: 'ר' אחא בשם ר' יהושע בן לוי אף מי שהתקין את התפילה הזאת על הסדר התקינה' וכו'.
¹⁰ ברכות כט, א. שם נאמר 'וישמחו צדיקים (על הצדיקים) בבנין עירך ובתקון היכלך (בונה ירושלים) 'ובצמיחת קרן לדוד עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך' (את צמח דוד).

¹¹ מגילה יז, ב – יח, א.

¹² סיכום תמציתי של דעת רוב החוקרים בענין, ראה אצל יחזקאל לוגר, 'תפילת העמידה לחול' על פי הגניזה הקהירית', הוצאת אורחות, ירושלים תשס"א, עמ' 160-161. לדעות המצוינות שם יש להסיף אף את דעתו של רד"צ הופמן במאמריו על התפילה, שיצאו לאחרונה בספר ע"י מוסד הרב קוק.

¹³ ראה לעיל עמ' 1.

¹⁴ ראה אצל י' לוגר 'תפילת העמידה לחול ע"פ הגניזה הקהירית', הוצאת אורחות, ירושלים תשס"א עמ' 155. ארליך שם עמ' 30-35, ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 150-155. וראוי בהקשר זה לצטט את דברי י' ליבס מצמיח קרן ישוע, ע. ז. גריס. ז. הרוי (עורכים) מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ג', תשמ"ד עמ' 321 הערה 8 שכתב כך: "קצר המצע מלציין את כל המקורות והמחקרים הנוגעים לענין זה. אסתפק

יש לציין שסגנונו של ר' ישעיה דטראני, כנגד אמירת 'אלוהי דוד' בחתימת ברכת בונה ירושלים, הוא פולמוסי מאד ("ודאי בורות וטעות היא לאומרו"), ונראה שהדברים נכתבו כנגד מנהג שרווח בתקופתו, האם ידוע לנו על אנשים בתקופתו שנהגו כך?

והנה מצאנו בראשית המאה הי"ג לר' יצחק סגי נהור מפרובנס, שנהג לחתום 'אלהי דוד ובונה ירושלים' בברכת 'בונה ירושלים', עדות למנהג זה של ר"י סגי נהור נמצאת בספר 'האמונה ובטחון' לר' יעקב בר ששת פרק טו, ובדברי רבנו בחיי בראשית לב, ו¹⁵.

בנוסף לר' יצחק סגי נהור, מצינו עדות נוספת מבן המאה הי"ג, ר' אליהו מנחם בן ר' משה מלונדריש, שכותב בפירושו למשניות, שמנהגו של אביו ר' משה מלונדריש היה, לחתום בברכת בונה ירושלים, אלוהי דוד ובונה ירושלים¹⁶.

והנה לעצם טענתו של ר"י דטראני, שלא מצינו חתימת 'אלהי דוד' אלא באותם שלא אומרים ברכת 'את צמח דוד', הרי שר' יצחק סגי נהור עצמו מתייחס לכך, כוונתי לציטוט שהביא ש' אברמסון מדברי ר' יצחק¹⁷, שם הוא מעלה את הראיה מהביננו¹⁸ ומפיטני ארץ ישראל החותמים אלוהי דוד, שלא אמרו פיוטים על ברכת את צמח דוד, ובתוך דבריו הוא כותב, שאין מכך ראיה ויתכן שגם הם היו אומרים את ברכת 'את צמח דוד', ומה שבירושלמי לא עשו עליה קיצור בהביננו, וכן מה שפיטני ארץ ישראל לא פיתו על ברכה זו¹⁹, משום שסברו שצריך לאומרה כולה ואין לקצרה כלל²⁰.

אלא שאף דברים אלו אינם מסלקים את התמיהה בחתימה זו, שכן מה טעם לחתום בברכת בונה ירושלים 'אלהי דוד' ובונה ירושלים, אם מתפלל אחריו מיד ברכה מיוחדת לדוד, וכלשונו של ר"י דטראני²¹: 'אנו עושים כפי התלמוד שלנו ואין אנו כוללים אלא מברכים בברכת דוד מצמיח קרן ישועה, הדיוטות גדולה היא לומר אלהי דוד בבונה ירושלים', בנוסף יש לתמוה את

בציון וכו' שם ימצא הקורא הפניות רבות נוספות, ואם יפנה למחקרים הרמוזים שם ימצא בהם עוד הפניות וכו', עד עולם!"

¹⁵ בדברי ר' יעקב בר ששת אין הדברים מפורשים באיזה קטע ליטורגי נהג כן ר' יצחק סגי נהור, ושם כוונתו לברכת 'בונה ירושלים שבברכת המזון, אך בדברי רבינו בחיי מפורש שכך נהג ר' יצחק בתפילתו. מאידך בדברי הריקאנטי פרשת נח ופרשת עקב, מפורש שכוונתו לברכת המזון, ודעת רוב החוקרים שעדותו של רבנו בחיי היא המדויקת, ראה י, כץ הלכה וקבלה - מגעים ראשונים, ספר זכרון ליצחק בער, ציון מד (תשל"ט תשמ"א) עמ' 156-159; עמוס גולדרייך, ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו מהדורה מדעית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א, עמ' שפד-שפח. יש לציין לציטוט שמצא ש' אברמסון, ('ענינות בספרות הגאונים' ירושלים תשל"ד) של דברי ר' יצחק סגי נהור גופא, שם מאריך ר' יצחק בשאלה זו של אמירת 'אלהי דוד' למנהגינו שאומרים 'את צמח דוד' כברכה בפני עצמה, ונראה שלא הכריע בדבר, אך מעדות תלמידיו למדנו שלמעשה נהג כן להזכיר 'אלהי דוד ובונה ירושלים'.

¹⁶ פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ז, עמ' קה, על תולדות חייהם של ר' אליהו ואביו ר' משה ראה במבוא לספר זה מפרופ' בצלאל רות. יש לציין עוד שבתוספות חכמי אנגליה על מסכת פסחים הוצאת א' פינס ירושלים תשכ"ט, דף קיז, ב, הובאו דברי ר' משה בעצמו בא הוא מבאר את חתימת 'אלהי דוד' ובונה ירושלים של הירושלמי, שאין לחתימה זו סתירה מדברי הבבלי שהובאו לעיל הערה 6, והדברים מתאימים עם מה שהביא בנו בשמו.

¹⁷ ראה הערה 15

¹⁸ ראה לעיל ציון 8.

¹⁹ ראה לעיל בדברי א' ארליך.

²⁰ להבנת תירוצו, ראה אברמסון שם עמ' 154 הערות 20-21.

²¹ ראה לעיל עמ' 2.

תמיהתו השניה של ר"י דטראני²², 'שבברכתו אין אומרים אלהי דוד'²³, והיאך נאמר אותו בברכת ירושלים'!?

ג. 'וכסא דוד מהרה לתוכה יכון' כלום מתאים הדבר למנהג בני בבל?

בסעיף הקודם הבאנו את טיעונו של ר' ישעיה דטראני, על חתימת 'אלהי דוד ובונה ירושלים', שאין בה טעם לנוהגים בברכת 'את צמח דוד', ברור לכאורה, שטיעונו זה נכון לא רק כלפי החתימה 'אלהי דוד', אלא גם בנוסח הליטורגי של הברכה עצמה, אין כל טעם להזכיר בה את דוד, בזמן שלענינו של דוד נוסדה ברכה לעצמה.

ואכן בתפילת שמונה עשרה המצויה בסידור רס"ג, הכוללת בתוכה את ברכת 'את צמח דוד', בנוסח ברכת בונה ירושלים המצוי בה²⁴, אין כל בקשה על דוד. וכך מצא לוגר²⁵ שבכל כתיב היד הקדומים מהגניזה, שמוזכרת בהם ברכת 'את צמח דוד', כפי מנהג בבל, אין כל התייחסות לדוד בברכת 'בונה ירושלים', לא בנוסח הברכה עצמה ולא בחתימה.

למרות כל זה בסידור הרוקח²⁶ (ראשית המאה ה-13) וכן בכל סידורי אשכנז ופרובנס שבידינו²⁷, בתפילת שמונה עשרה המובאת בהם, מופיעה ברכת 'את צמח דוד' כנוסח הבבלי – מצויה תפילה על כסאו של דוד בברכת בונה ירושלים, 'וכסא דוד מהרה לתוכה וכו'.

במחקר מקובל לזהות את הזכרת 'וכסא דוד' עבדך מהרה לתוכה תכין', כשרבוב ממנהג ארץ ישראל, בו לא הוזכר דוד בברכה לעצמו, אלא נכלל בבונה ירושלים²⁸, אך כפי שנראה להלן, הזכרה זו מובאת בסידורים רבים ששרשם בבלי, מה ששולל הנחה זו וכפי שיתבאר.

הזכרה זו מובאת גם בסדר תפילת שמונה עשרה שבמחזור ויטרי, אלא שכפי שכתב מהדירו האחרון של המחזור, א' גולדשמידט, בהקדמה²⁹, סדר התפילה שבמחזור ויטרי אינו משקף את דעתו של ר' שמחה מויטרי מחבר המחזור ויטרי, וגם אין לדעת בודאות גמורה שר' שמחה מויטרי אכן צירף נוסח ליטורגי של התפילה למחזורו, כיון שהמעתיקים לקחו לעצמם חירות גדולה בהוספת והשמטת נוסחאות בהעתקת כל כתיב הליטורגיה שבמחז"ו, למרות זאת כתב שם גולדשמידט, שניתן להעריך שהנוסחאות השונות שיש בסדר התפילה במחז"ו הם התפליות שונות של סידורי צרפת, וניתן אולי ללמוד מכאן שבנוסח הצרפתי בתקופת הראשונים הזכירו בתפילה "וכסא דוד מהרה תכין".

ומלבד זה נמצא הדבר גם בנוסח מרוקו הקדום³⁰, וכן בנוסח אחד מנוסח צפון אפריקה³¹.

²² ראה שם.

²³ כלומר בברכת 'את צמח דוד' אין חותמים 'אלהי דוד' אלא 'מצמיח קרן ישועה'.

²⁴ סידור רס"ג עמ' יח.

²⁵ לוגר שם, עמ' 154-156.

²⁶ 'סידור הרוקח', פירוש סידור תפילה לרוקח, מהד' מ' הרשלה וי"א הרשלה, ירושלים תשנ"ב, עמ' שמו.

²⁷ ראה כת"י פריס 637 סידור כמנהג פרובנס מהמאה ה-13; כת"י לונדון 694 סידור כמנהג פרובנס מהמאה ה-14; כת"י בהמ"ל 4058, סדר כמנהג פרובנס, מהמאה ה-15. יש להוסיף שכך נמצא גם בנוסחאות ספרדיות מאוחרות שהושפעו מקטלוניא המושפעת מפרובנס. וכן מצאנו שר' עזריאל מגירונה שבקטלוניא, בן המאה ה-13 מתייחס בפירוש האגדות שלו לנוסח זה ש"נקבע בתפילה", כלשונו. ולהלן יובאו דבריו בהרחבה.

²⁸ 'היינו, ברכת בונה ירושלים בגלגוליה, עיוני תפילה, בעריכת א' שנאן, ירושלים תשמ"א, עמ' 5-6. ארליך עמ' 32. והעירוני שהראשון שהלך בדרך זו הוא רא"ל פרומקין, סידור תפילה כמנהג אשכנז, עמ' קכה, ב פירוש מקור הברכות.

²⁹ מחזור ויטרי, הוצאת א' גולדשמידט, מהדורה שניה, ירושלים תשס"ט, עמ' 40.

³⁰ כת"י לידן 94.

³¹ נוסח אחד מתוך שמונה.

וברור הדבר שאחר שמצאנו תיבות "וכסא דוד לתוכה תכין" בנוסח זה או בוריאציה דומה, בשלושה נוסחאות בבליות ברורות³², עולה מזה שתיבות "וכסא דוד" בוריאציות השונות שלהם, מקורם בבלי³³, ומה עוד שתיבות אלו של "וכסא דוד" לא מצאנו לו כמעט שום תיעוד ארץ ישראלי³⁴, וזה מחזק את התפיסה שנוסח בבלי לפנינו, שאף שלא מצאנו לו תיעוד בגניזה עד סוף תקופת הגאונים, היה בנוסח בני בבל גם וריאציה כזו שכללה בתוכה את הזכרת תיבות אלו.

אך למרות הכל יש להדגיש שרוב נוסחי בבל לא מזכירים כלל נוסח זה (אינו בנוסחים רע"ג, רשב"ן, רמב"ם, מצרים קדמון, ספרד הישן, איטליה³⁵, רומניה, רוב צפון אפריקה הקדום, מצרים הבינוני, מצרים הארוך, פרס, אר"צ, בגדד).

ד. מחסידי אשכנז דרך מקובלי גירונה - ההסברים השונים להזכרת דוד בבונה ירושלים.

בסעיף זה ננסה להתחקות האם נמצא בחכמי ישראל שבמאה ה-13 הסברים להכנסתו של דוד בברכת בונה ירושלים, אף שברור שענינה של הברכה היא ירושלים, שהרי לדוד יש ברכה לעצמה.

1. ר' עזריאל מגירונה – הסבר תיאולוגי

והנה מצאנו לר' עזריאל מגירונה בחידושי האגדות שלו, ביאור בדבר, להבנת דבריו יש להביא את הקטע במלואו,

'כבר ידעת ענין מלכות בית דוד וענין ירושלים, ואיך נקבע בתפילה 'וכסא דוד בתוכה תכין ובנה אותה וכו', ואחר כך בברכה אחרת בפני עצמה 'את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח'. וזהו 'כיון שבאו לירושלים בא דוד, שנאמר אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם'³⁶, ובפירוש אמרו³⁷, ראויים היו ישראל שלא יגלו ממקומם לעולם, ולא נגזרה גזירה עד שכפרו בעיקר, שנאמר אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי'³⁸.

כבר העיר תשבי³⁹, שמדרש בנוסח שהביא ר' עזריאל לא נמצא כצורתו בדברי חז"ל, אך הרעיון עצמו קיים בהרכבה של שני מדרשים, בספרי האזינו נאמר⁴⁰ 'אמרתי שלא תהיו גולים ממנו לעולם'⁴¹, כיון שאמרתם 'אין לנו חלק בדוד' אף אני אמרתי 'וישראל גלה יגלה מעל אדמתו', ואילו במדרש שמואל נאמר⁴², 'בשלשה דברים הן עתידין למאוס, במלכות שמים ובמלכות בית

³² אשכנז, פרובנס, צפון אפריקה.

³³ הבחנה ברורה זו בתוספת המקורות לנוסחאות צפון אפריקה ומרוקו, לקחתי ממאמרו המצוין של ר' אהרן גבאי שיפורסם בחודש הבא בקובץ "בית אהרן וישראל" "האם צריך להזכיר זקנים בברכת על הצדיקים", ותודתי נתונה לו על שהרשה לי לעיין במאמרו זה קודם פרסומו.

³⁴ כן עולה מעיון בכל נוסחאות הגניזה, שהזכרת דוד מופיעה שם בנוסח שונה "ועל מלכות בית דוד משיחך" וכו', אך ראה אצל ארליך שם עמ' 33.

³⁵ ראה להלן הערה 52.

³⁶ מגילה יז, ב - יח,

³⁷ על מיקומם של דברי חז"ל אלו ראה להלן.

³⁸ פירוש האגדות לר' עזריאל מגירונה, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 21.

³⁹ שם, הערה 7.

⁴⁰ פסיקא שכ.

⁴¹ הכוונה לארץ ישראל ובית המקדש, כמפורש שם.

⁴² פרשה יג.

דוד ובבנין בית המקדש, אימתי מאסו בשלשתן בימי רחבעם, הדא הוא דכתיב וירא כל ישראל וכו' 'מה לנו חלק בדוד - זו מלכות שמים', 'ולא נחלה בבן ישי - זו מלכות בית דוד', 'עתה ראה ביתך דוד - זה בנין בית המקדש'. הרכבת של שני מדרשים אלו מעלים, כי כפירתם של ישראל במלכות בית דוד, משמעותה כפירה בעיקר, והעונש על זה הוא גלותם מאדמתם.

מה מוציא ר' עזריאל ממדרש זה?, את החשיבות המפתיעה וחסרת התקדים אותה יחסו חז"ל למלכות בית דוד בכלל ולבקשתה על ידי ישראל בפרט, לדידם של חז"ל, מלכות בית דוד הרי היא כמלכות שמים! לא פחות ולא יותר, הוי אומר, חשיבותה של 'מלכות בית דוד' איננה בכך שיש בה את ישועת ישראל מיד צריהם, אלא בכך שהיא נציגותה של מלכות שמים עלי אדמות! והתפילה שישראל מתפללים לחזרת מלכות בית דוד היא תפילה על חזרתה של מלכות שמים, ומשום זאת הכפירה שכפרו ישראל בימי ירבעם במלכות בית דוד, נחשבת להם ככפירה בעיקר⁴³.

כפי הנראה זוהי גם כוונת ר' עזריאל לישב את כפילות הזכרת דוד בשתי הברכות, שכן בברכת בונה ירושלים, שענינה חזרת השכינה לירושלים ('ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דברת') שהיא היא בנינה השלם של ירושלים, ראוי לה שתוזכר גם סוף ענינה של מלכות שמים השוכנת בירושלים, שהיא חזרת מלכות בית דוד למקומה, וזהו 'כסא דוד' שנזכר כאן, לא נזכר כאן דוד המושיע, לפי שבזה עוסקת ברכת 'את צמח דוד', שאף על פי שמבקשים בה על צמח דוד שיצמח, אין סוף ענינה אלא בישועת ישראל⁴⁴, כפי שנאמר מיד אחריו 'וקרנו תרום בישועתך' כלומר אין בקשת 'את צמח דוד' עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום' רק בשביל 'ישועתך', וכפי שמוסיף ואומר⁴⁵ 'כי לישועתך קוינו כל היום'⁴⁶.

2. הרוקח, הסבר ממנין התיבות של הפסוק.

כבר הזכרנו לעיל שנוסח "וכסא דוד" מופיע גם בסידור הרוקח, עתה נעתיק את לשונו על מספר התיבות בברכת "ולירושלים עירך" ונגלה דבר מפתיע:

⁴³ בהקשר זה יש לציין לדבריו של יחזקאל קויפמן, שבכל הספרות הנבואית והמזמורית של התנ"ך, לא מוזכר כלל בן דוד כ'גואל', הגואל הוא אך ורק הקב"ה, דוד הוא מלך שתפארתו היא מחסדי הקב"ה הגואל, תפיסתו של דוד כגואל היא תפיסה מאוחרת, ראה קויפמן יחזקאל 'מכבשונו של היצירה המקראית', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

⁴⁴ להלן סעיף ה נעסוק בזה בהרחבה.

⁴⁵ הנוסח המצוטט כאן נמצא גם בסידור הרוקח.

⁴⁶ בתוך דבריו מזכיר ר' עזריאל את דברי חז"ל:

וזהו 'כיון שבאו לירושלים בא דוד, שנאמר (הושע ג, כה) אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם'.

נראה שכוונתו של ר' עזריאל היא, למקור שממנו הוציאו חז"ל את הרעיון ש'כיון שבאו לירושלים בא דוד', והוא הפסוק בהושע 'אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם', הושווה כן דוד לאלהיו, ללמדך שזהו סוף ענינו של הזכרת דוד בתפילה, מלכות בית דוד היא מלכות שמים, והבקשה על דוד אחת היא עם בקשה עם מלכות שמים, וכש'אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם', אז יבקשו גם 'ואת דוד מלכם'. ומן הראוי להביא ראיה גדולה לדברים אלו, שהנה בירושלמי ברכות ב, ד נאמר כולל של דוד בבונה ירושלים, "אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם" ע"כ. ולא מובן מספיק מה כוונת הירושלמי בהבאת פסוק זה, ולדברי ר' עזריאל הרי פסוק זה הוא המקור המקשר בין בקשת שיבת השכינה לירושלים לבקשה לשיבת מלכותו של דוד, ולכן הביא הירושלמי מכאן ראיה שכולל של דוד בשל ירושלים.

'ברכת ולירושלם כ"ד תיבות, כנגד ביחזקאל⁴⁷, 'וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם ודוד עבדי נשיא להם לעולם', הרי כ"ד תיבות'.

דרכו של הרוקח לצטט פסוקים ששם מוצא רמזים לברכה ולמספרת תיבותיה, על פי מספר תיבות הפסוקים, פה בחר הרוקח לצטט פסוק בו מוזכרת מלכות דוד! שכן בפסוק זה שציטט הרוקח מוזכר המשפט הבא 'ודוד עבדי נשיא להם לעולם' ברור שהפסוק הזה נבחר בקפידה, שכן כוונת הרוקח להראות את חיבורו של דוד לברכה, ובטכסיס זה מצדיק הוא את נוסח הבבלי הקדום, שהן מספר תיבות הברכה והן ענינה של הברכה, מתאימים עם הזכרת דוד בברכה זו.

יש לציין, שלמרות כל דבריהם של חכמים אלו, לא נכנסה הזכרת דוד רק לטופס הברכה ולא לחתימתה, וטעם הדבר קשור כנראה לדברי הבבלי באגדת חלק אותם הזכיר ר"י דטראני⁴⁸, שם עולה שיש התנגדות תיאולוגית לביטוי הארץ ישראלי "אלהי דוד", לכך כנראה לא הכניסו בפרובנס ואשכנז את חתימת הירושלמי 'אלהי דוד' לחתימה, והסתפקו ב'בונה ירושלים' בלבד.

ד. אלהי דוד ובונה ירושלים, נוסח אשכנז ופרובנס כנגד נוסח איטליה

דומה שדברים אלו מסלקים לחלוטין את טענתו הראשונה של הר"י דטראני לעיל סעיף א שאין החתימה בדוד מתאימה לברכת בונה ירושלים שענינה – לנוסח הבבלי – ירושלים בלבד, שכן אם ברכת בונה ירושלים כוללת בתוכה את הזכרת דוד, אין כל סיבה למנוע את הזכרתו בחתימתה, נמצא אם כן, שטענת ר"י דטראני, אינה אלא על פי נוסח איטליה בה התגורר ר"י דטראני, שם לא נהגו באמירת "כסא דוד" באמצע הברכה⁴⁹, ומשכך הברכה היא ברכת ירושלים בלבד, ואין לדוד מקום בחתימתה, אך ר"י סגי נהור שהיה תושב פרובנס, והנוסח שנהג במקומו הינו נוסח פרובנס שבו הוזכר "וכסא דוד" ראוי לו שתהא החתימה "אלהי דוד ובונה ירושלים" שכפי ענין הברכה כן החתימה, וכר"י סגי נהור, כן ר"מ מלונדריש, שמאחר שנוסח אנגליה ולונדריש היה באמירת כסא דוד באמצע ברכת בונה ירושלים⁵⁰, שוב החתימה של 'אלהי דוד' בברכה זו אינה מעוררת כל תמיהה⁵¹.

⁴⁷ לז, כה.

⁴⁸ ראה לעיל הערה 6.

⁴⁹ ראה כ"י ירושלים, הספריה הלאומית 4281, משנת קנ"א. וכן נמצא גם בהעתקת כת"י סדר חיבור ברכות ע"י שכטר (כת"י טורינו), מחבר הכת"י הוא ככל הנראה ר' מנחם בן ר' שלמה מאיטליה בעל שכל טוב מתחילת המאה ה-12.

⁵⁰ כך עולה מסידור שנכתב באנגליה ברבע האחרון של המאה ה"ב, (כ"י אוקספורד קורפוס קריסטי קולג' 133), וראה גם בספר עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדריש (בן עירו של ר' משה), מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ב, עמ' צ, שבנוסח ברכת בונה ירושלים מופיעה הזכרת "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין".

⁵¹ דבר זה נצרך גם לשם הבעיה הגדולה שעוררה הזכרת "וכסא דוד" סמוך לחתימה של "בונה ירושלים", כנגד הכלל ההלכתי של "מעין החתימה סמוך לחתימה", וכבר הקשה כן ר' שבתי סופר לב"ח, ראה ב"ח אורח חיים סי'

ה. מצמיח קרן ישועה או מצמיח קרן דוד?

עתה נותר ליישב את תמיהתו השניה של הר"י דטראני "שבברכתו (את צמח דוד) אין אומרים אלהי דוד והיאך נאמר אותו בברכת ירושלים", כלומר איך יתכן שברכת בונה ירושלים תהיה עדיפה על ברכת "את צמח דוד", לענין הזכרת דוד בחתימה?

ראשית יש לציין שתמיהה זו עמדו עליה כבר רבים אף למנהג בבל שבו אין חותמים "אלהי דוד", מדוע אין בחתימת ברכת 'מצמיח קרן ישועה', כל התיחסות לדוד, שהרי הברכה ברכתו של דוד היא⁵².

הנה מצאנו לרשב"ם שהתייחס לנקודה זו, שכן הרשב"ם בפסחים נזקק לשאלה מדוע לא חותמים בברכת את צמח דוד שבשמונה עשרה, "מגן דוד" כמו בהפטרות, וכך דבריו:

ובצלותא⁵³ שייך לומר טפי מצמיח קרן ישועה משום דרחמי ניהו ואנו מבקשין שיצמיח קרן ישועה לישראל⁵⁴

כלומר, ברכת זו עוסקת אך ורק בישועת ישראל מיד צריהם, ולישועה זו אין כל עדיפות אם מידי דוד באה או מידי דמות אחרת⁵⁵, ולכן אין מזכירים בחתימה אלא את בקשת ישועת ישראל ותו לא.

דומה שדברים אלו מהווים נקודת השלמה למה שכתבנו בסעיפים הקודמים, שכן ברכת "בונה ירושלים" היא ברכת הזכרתו של דוד, וכפי שהראנו בביאורים השונים שנתנו חכמי המאה ה-13 לכך, ומשכך אין לה כל קשר לבקשת ישועתם של ישראל בדווקא, אך ברכת את צמח דוד עוסקת בישועת ישראל מיד צריהם, שגם אחר מלכותו של דוד בירושלים, עדין יש מקום להתפלל עליה שיגאלו מידי צריהם, וישועה זו אף שנעשית על ידי דוד, אין חשיבות כל כך בשותפתו של דוד בה, אלא אך ורק בעצם הישועה, כמו שנתבאר בדברי הרשב"ם.

ודברים אלו מבארים את כפל הזכרתו של דוד בברכת שמונה עשרה, שכן תחילה מתפללים על עצם מלכותו, ואחר כך על ישועת ישראל שתבוא על ידו⁵⁶.

ק"ח ב, ועיין גם שו"ת משאת בנימין סימן נה. וברור שהחותמים "אלהי דוד ובונה ירושלים" פותרים בעיה זו שכן לדידם אף בחתימה מוזכר שמו של דוד.

ושבו יש לציין שלמרות כל המתבאר לעיל החתימה של 'אלהי דוד' לא נכנסה לא נכנסה לנוסח הבבלי כפי שהיה מצופה (מלבד אצל ר' יצחק סגי נהור ור' משה מלונדיש), וטעם הדבר כנראה הוא משום דברי הגמרא בסנהדרין המובאים לעיל הערה 6.

⁵² ראה ע' פליישר תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סידרה, תוכנה ומגמותיה, תרביץ 62 תשנ"ג, עמ' 207 הערה 109; י' ליבס, מצמיח קרן ישועה, ע. ז. גריס ז. הרוי (עורכים) מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ג', תשמ"ד; ישראל מ' תא שמע מצמיח קרן ישועה תגובה ל' ליבס, ז. גריס ז. הרוי (עורכים), מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ד', תשמ"ה.

⁵³ כלומר בתפילה, בחתימת ברכת את צמח דוד.

⁵⁴ רשב"ם פסחים ק"ז, ב ד"ה דאפטרותא.

⁵⁵ ואף שהוזכר דוד בתחילת הברכה 'את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח', הרי שהדברים מתבארים מיד 'וקרנו תרום בישועתך' כלומר אין הכוונה להרמת קרנו לכשלעצמה, אלא רק בשביל שעל ידה תבוא ישועת ה' לישראל מיד צריהם, שהרי 'כי לישועתך קיינו כל היום', ולפיכך מתפללים אנו שתרים קרנו וינצח את אויבי ישראל כדי שנישוע על ידי כן, ומשכך נאה לברכה זו לחתום 'מצמיח קרן ישועה', כלומר אין הדבר חשוב של מי הקרן אלא כל חשיבותה הוא רק בכך שהיא 'קרן ישועה'.

⁵⁶ וראוי להוסיף בהקשר זה מה שכתב בשער הכוונות לר"ח ויטאל דרושי העמידה דרוש ו':

דברים אלו שיסודם בדברי רשב"ם עומדים בניגוד חריף לדעתו של הר"י דטראני, הקורא לברכה זו 'ברכתו' (של דוד)⁵⁷, ולכן לטעמו היה ראוי יותר לחתום שם 'אלהי דוד ובונה ירושלים', נמצא אם כן ששתי תפיסות שנינו כאן, בברכת את צמח דוד, תפיסת בקשת הישועה המסתמכת על נוסח החתימה בה לא נזכר דוד, ותפיסת ברכתו של דוד המסתמכת על נוסח הפתיחה "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח".

סיכום

במאמר זה סקרנו את איזכורו של דוד בתפילת שמונה עשרה, איזכור שתחילתו נידון בתקופת התנאים, בו נאמר בתוספתא (ראה לעיל עמ' 1) 'מזכיר של דוד בבונה ירושלים', אך 'אם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמן יצא', עמדנו אפוא על תפיסות שונות בדברי התוספתא, האחת היא, זו של סידורי הגאונים ונוסחאות הגניזה, בה נהגו לאמר 'אלו לעצמן ואלו לעצמן' באופן מוחלט, בסידורם של אלו ברכת בונה ירושלים 'נוקתה' מכל הזכרה של דוד, ומקומו של דוד היה בברכת הישועה. תפיסה זו הביאה את ר"י דטראני להתרעם על מנהג שצץ בתקופתו, לחתום 'אלהי דוד' בברכת בונה ירושלים, להבנתו אין לדבר מקום לנוהגים לתת לדוד ברכה לעצמו.

אך כפי שראינו לא נתקבלו דברי תרעומתו על הכל, שכן אצל רבם של מקובלי גירונה ר' יצחק סגי נהור, ואחד מחכמי אנגליה ר' משה מלונדריש, נכנסה הזכרתו של דוד אף לטופס החתימה כפי הנוסח הארץ ישראלי 'אלהי דוד ובונה ירושלים'.

עוד ראינו במאמר שהזכרת דוד בטופס ברכת בונה ירושלים (אם כי לא בחתימתה), מקורה מנוסח בבלי עתיק שלא נשתייר בגניזה, סקרנו ביאורים שונים של ההזכרה על פי השקפתם של בני המאה ה-13 וניסינו לבאר, שזוהי גם דעתם של החותמים בדוד, שכן החתימה צריכה להיות מעין הברכה.

וכפי שנתבאר הדבר במאמר זה, הדבר משפיע על תפיסת משמעותה של ברכת "את צמח דוד" הסמוכה, כאשר מחד עומד ר"י דטראני הקורא לברכה זו 'ברכתו' (של דוד), ולדעתו המנהג הבבלי הכולל בתפילת שמונה עשרה שלו ברכת את צמח דוד, מקיים את דברי התוספתא 'אם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמן יצא', וכפי שנתבאר ששורש הענין נעוץ בסידור האיטלקי בו (כמו ברוב סידורי נוסח בבל מתקופה זו) לא הוזכר כסא דוד בבונה ירושלים, לבין הגישה השניה התופסת את הברכה כברכת בקשת ישועה כפי ביאורו של רשב"ם, ומשכך מקומו של דוד בברכת בונה ירושלים הסמוכה, וזהו מנהג אשכנז פרובנס ולונדון, בו נהגו באמירת כסא דוד בברכת בונה ירושלים, ומשכך דברי התוספתא "מזכיר של דוד בבונה ירושלים" מתקיימים אף למנהג הבבלי שתפילת שמונה עשרה שלו כוללת את ברכת את צמח דוד.

בבילוגרפיה

באמרו וכסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין - צריך לכיין כונה זו אשר פירשו שמעיה ואבטליון למורי ז"ל וכו' שצריך לכיין במלות אלו בג' תפלות שבכל יום ויום לכיין להתפלל לשי"ת על משיח בן יוסף שיחיה ולא ימות ע"י ארמילוס רשיעא וכו', ועליו אנו מתפללין וכסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין.

כלומר, לדידו של האר"י "וכסא דוד עבדך" אינו אלא משיח בן יוסף! מסתבר שרצה האר"י ליישב את הזכרתו של דוד בבונה ירושלים אף שנקבע לו ברכה לעצמו, ולכך ביאר שכאן ב'כסא דוד' עסקינן, ולא בדוד עצמו, ו'כסא דוד' הוא משיח בן יוסף שהוא הכנה למלכות דוד ככסא זה שהוא הכנה ומשענת ליושב עליו, נמצא אם כן, שיש הבנה נוספת היא הבנת האר"י, בכפילות הזכרתו של דוד, להבנה זו אכן מלכות דוד מקומה בברכת 'את צמח דוד', ובברכת ירושלים לא הוזכר אלא כסא דוד ולא דוד בעצמו.

⁵⁷ ראה לעיל עמ' 2 בציטוט מדבריו.

ספרות מקור

- תוספות הרי"ד על מסכת תענית, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ו.
- תוספתא ע"פ כת"י ווינה, מאת שאול ליברמן, הדפסה שניה ירושלים תשמ"ג.
- תוספות הרי"ד על מסכת תענית, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ו.
- פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ז.
- תוספות חכמי אנגליה על מסכת פסחים, הוצאת אליהו דב פינס ירושלים תשכ"ט.
- עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדריץ, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ב.
- מחזור ויטרי, הוצאת אריה גולדשמידט, מהדורה שניה, ירושלים תשס"ט.
- ר' חיים ויטאל, שער הכוונות חלק א, מהדורה חדשה - מכון דעה להשכל, ירושלים תשע"ו.
- רבנו בחיי על התורה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ו.
- סידור רס"ג, ישראל דודזון, שמחה אסף, יששכר יואל (עורכים), ירושלים תשל"ט.
- ר' אריה ליב פרומקין, סידור תפילה כמנהג אשכנז, ירושלים תרע"ב.
- האמונה והבטחון לרמב"ן⁵⁸, הוצאת כלילת יופי, ירושלים תשנ"ז.
- פירוש האגדות לר' עזריאל מגירונה, מהדורת ישעיה תשבי, ירושלים תשמ"ג.

ספרות מחקר

- שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
- אורי ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים 78 (תשנ"ט).
- עמוס גולדרייך, ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו מהדורה מדעית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א.
- יהושע היימן, ברכת בונה ירושלים בגלגוליה, עיוני תפילה, בעריכת א' שניאן, ירושלים תשמ"א.
- יעקב כץ הלכה וקבלה - מגעים ראשונים, ספר זכרון ליצחק בער, ציון מד (תשל"ט תשמ"א).
- יחזקאל לוגר, 'תפילת העמידה לחו"ל על פי הגניזה הקהירית', הוצאת אורחות, ירושלים תשס"א.
- יהודה ליבס, "מצמיח קרן ישוע", ע.ז. גריס ז. הרוי (עורכים), מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ג', תשמ"ד.
- עזרא פליישר תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סידרה, תוכנה ומגמותיה, תרביץ 62 (תשנ"ג).
- יחזקאל קויפמן 'מכבשונה של היצירה המקראית', ירושלים תשכ"ו.
- ישראל מ' תא שמע מצמיח קרן ישועה תגובה ל' ליבס, ע.ז. גריס ז. הרוי (עורכים), מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ד', תשמ"ה.

⁵⁸ הספר יוחס בטעות לרמב"ן, אך מחברו האמיתי הוא ר' יעקב בר ששת, וכך הובא הספר במאמר זה.